

Як і Косцюшко, Інна Анатоліївна могла б написати про себе:

«К чому я призван в день родження,
Тем и останусь навсегда:
Героєм гордого терпенья
И всемогущего труда».

Для них обох розлучитися з Херсонесом означало те саме, що розлучитися з життям.

Хайре, Інна Анатоліївна! Древнє місто, руїни якого дрімують у синього моря, будуть Вашим пам'ятником навіки.

Г. О. Шацко

І. А. АНТОНОВА І АРХЕОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ХЕРСОНЕСА

Ім'я Інни Анатоліївни Антонової неподільно пов'язане з вивченням Херсонеса і середньовічного Херсона — справжньої перлини стародавньої історії сучасної України. Завдяки самовідданій праці вченої скарбниця історії поповнилася новими, надзвичайно цікавими матеріалами та знахідками, вивчення яких дасть відповідь на безліч питань, що стосуються сивої давнини, прихованої від нас багатьма століттями. Через все її життя червоною ниткою пройшла ідея збереження та вивчення цього стародавнього міста. Інна Анатоліївна не прагнула здобуття особистих заслуг — вона просто працювала з любов'ю та натхненням, а також допомагала працювати іншим. На жаль, незадовго до 71 року від дня народження ця надзвичайна жінка і дослідниця пішла з життя.

І. А. Антонова була справжнім знавцем історії та археології Херсонеса, адже вона присвятила своє життя вивченню оборонних споруд давнього міста і, зокрема, його цитаделі. Вибір Інни Анатоліївни не був випадковим. У ній жило прагнення відкриттів і бажання пролити світло на історію народження, життя і загибелі прекрасного міста. Інна Анатоліївна була людиною, яку переповнювали нові ідеї і плани. Ділянка, що нею вивчалася, вважається однією з найскладніших: на незначній площі цитаделі за дві тисячі років життя утворилося безліч культурних нашарувань. Багато нижніх шарів було пошкоджено під час будівництва пізніших споруд, але найбільше вони постраждали у другій половині ХІХ ст. — під час організації тут карантинного цвинтаря.

Інтерес І. А. Антонової до оборонних споруд цитаделі був зумовлений їх функціональним призначенням. Оскільки цитадель знаходилася в самій низькій частині узбережжя, то вона була водночас і найвразливішою ділянкою в обороні міста, і найважливішою з точки зору захисту порту. Причому будівництво на цій ділянці велося без тривалих перерв від IV ст. до н. е. до Х—ХІ ст.¹

Започаткував розкопки цитаделі у 1897 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич, а згодом неощинимий внесок у вивчення історії оборонних споруд Херсонеса зробили Р. Х. Лепер, К. Е. Гріневич та В. В. Борисова. Для Інни Анатоліївни цитадель була чимось особливим, вона стала сенсом її життя. Починаючи з 1970 р. на території цитаделі під її керівництвом проводились археологічні дослідження, у яких брали участь школярі та студенти вищих учбових закладів Москви, Києва, Харкова, Санкт-Петербурга, а також Уралу. В 2000 р. Інна Анатоліївна провела останні у своєму житті розкопки. Багато її планів та ідей залишилися нереалізованими.

За роки роботи експедиції знайдено безліч епіграфічних і нумізматичних джерел, пам'яток матеріальної культури, залишків різних споруд, які свідчать про присутність тут римської залози. У південно-східному районі Херсонеського городища І. А. Антоновоу були також досліджені башти XIV, XV, XVII, XX та куртини 16, 19, 20, 21.

У 1979—1987 рр. були проведені інженерно-геологічні дослідження у південно-східному районі городища. Необхідно було зрозуміти організацію захисту Карантинної бухти і знайти відповідь на питання: чому так багато разів змінювалась конструкція оборонних споруд. Було доведено, що внаслідок складної геоморфології цього району захисна смуга створювалась у декілька етапів, на які впливали як економічні, так і політичні фактори. В результаті багаторічних досліджень було виділено кілька етапів фортецесбудівництва. Багато спостережень Інни Анатоліївни стосуються питань політичного та економічного становища стародавнього міста, його містобудування². Протягом 1993—1996 рр. нею досліджувались декілька військово-адміністративних будівель римської залози Херсонеса, які належали до різних будівельних етапів. У першу чергу це адміністративна будівля херсонеської вексилляції. Археологічний матеріал, знайдений при дослідженні першого будівельного періоду, дозволив віднести існування цієї будівлі до II ст. — першої половини III ст. н. е. Суттєвим для визначення хронології цієї споруди було виявлення латинських клейм на дахівках — *opus NOV, VEMI, LEXICL*. Усі знахідки вказують на те, що приміщення першого будівельного періоду було зведено у другій половині II ст, а зруйновані вони не пізніше першої половини III ст.

І. А. Антоновоу було виділено і другий будівельний період римської вексилляції Херсонеса. Цей комплекс розташовувався на тому ж місці, що і попередній. Про це свідчать, зокрема, залишки стін із західного боку, які перекривали стіни адміністративної будівлі херсонеської вексилляції першого будівельного періоду. Виходячи з того, що археологічний матеріал був представлений дуже незначною кількістю знахідок, дослідниця дійшла висновку щодо нежилого призначення цього приміщення. Датування будівельних залишків цього періоду базується не тільки на археологічному матеріалі, а й на змісті знайденої на території цитаделі латинської епіграфічної пам'ятки. В ній говориться, що за часів консульства імператора Деція та Веттія Грата (250 р.) Марк Ратін Сатурній, центуріон I Італійського легіону, командир херсонеської вексилляції, на свій кошт відбудував схолу принципалів, яка, очевидно, незадовго до цього була зруйнована³. Отже, зміст цього напису дає підстави вважати, що у той час на території цитаделі було відбудовано не тільки схолу принципалів, а й інші споруди. Це, зокрема, підтверджується й іншими даними⁴.

Одночасно з розкопками адміністративної будівлі херсонеської вексилляції проводилося вивчення залишків приміщень, що належали Херсонеській фемі доби середньовіччя. В результаті розкопок І. А. Антонової з'ясовано, що в середині — другій половині IX ст. на місці будівлі римської вексилляції виникли нові приміщення аналогічного функціонального призначення. Відбулися зміни і в забудові цитаделі. Військовий центр тепер складався з трьох монументальних споруд: дві з них мали прямокутну форму і симетричне планування, третьою був храм, який замикав зі сходу простір між ними.

Виникнення цього комплексу є всі підстави пов'язувати з організацією 834 р. фемі — військово-адміністративного округу Кліматів з центром у Херсоні. З утворенням в імперії фемного ладу відпала необхідність у найманні армії. Їй на зміну прийшли іррегулярні народні ополчення, які стали основою військової організації. Отже, зникла потреба у стаціонарних військових таборах. Цим і була зумовлена докорінна зміна у планувальній структурі цитаделі середньовічного Херсона в IX—X ст. У військово-адміністративних районах візантійських міст, як і на території цитаделі Херсона, зникли житлові приміщення та господарчі будівлі, притаманні більш раннім римським таборам⁵.

Під час вивчення оборонних споруд Херсонеса на території цитаделі під керівництвом І. А. Антонової були завершені дослідження римських терм, які знаходились біля башти XIX. Розкопки 1970—1971 рр. показали, що терми будували солдати римської залози⁶. Про це, зокрема, свідчать легіонні клейма на дахівках, знайдених під час розкопок не тільки терм, а й інших споруд на території

цитаделі. Вони належали V Македонському і XI Клавдієвому легіонам, а також якимсь об'єднанням, які маркували свою продукцію клеймами з абрєвіатурою VEMI⁷. Найвірогідніше, терми виникли одночасно з приміщеннями казарм і будинку вексилляції, про який йшлося вище⁸.

Матеріали розкопок римських терм дозволили датувати зведення цього комплексу кінцем II — початком III ст. Це підтверджується тим, що частина куртини 21, яка належала до елліністичного часу, увійшла до складу стін будівлі терм, але ці приміщення було побудовано за межами елліністичної оборонної стіни. А це, в свою чергу, призвело до виникнення необхідності у будівництві нової лінії оборони. Таким чином, башта XX куртини 21, яка досліджувалась І. А. Антоною в 1994, 1997 та 1998 рр., а також куртина 22 були побудовані не пізніше кінця II ст.⁹

У 1990—1991 рр. І. А. Антонова провела дослідження середньовічних терм. Насамперед вона намагалась визначити їх південний напрямок за шириною кальдарія та фрігідарія. Необхідність цього була обумовлена тим, що фрігідарій був перекритий кладовою з піфосами X ст., а це доводить, що у той час терми вже не існували. Потужний шар золи в гіпокаусті свідчить про тривалий час користування термами. Причому, в першій половині IX ст. тут було прокладено водогін, який згодом зруйнувала кладова з піфосами. На основі цих матеріалів дослідниця дійшла цілком слушного висновку, що вже у IX ст. ці терми перестали функціонувати¹⁰.

Загалом за роки наполегливої та скрупульозної праці І. А. Антоною на території цитаделі було розкопано 74 приміщення римського часу та середньовічної епохи, досліджено близько 20 споруд оборонного призначення та багато інших об'єктів. Це дозволило скласти уявлення про життя античного Херсонеса і середньовічного Херсона упродовж майже двох тисяч років.

Результати польових досліджень І. А. Антонової узагальнені у багатьох наукових статтях і публікаціях. Деякі з них є значним внеском у розвиток вітчизняної історико-археологічної науки.

На жаль, покинула світ людина, яка хотіла дарувати життя славетним стінам Херсонеса і донести до нащадків історію дивовижного міста півдня сучасної України, яке по праву звється перлиною античного світу. Справа Інни Анатоліївни Антонової буде продовжена. Протягом багатьох років поряд з нею працювали люди, які люблять і вболівають за долю цієї надзвичайної пам'ятки історії. Починаючи від 1984 р. з І. А. Антоною на розкопках цитаделі постійно працювала С. М. Сухініна. В різні роки спільні археологічні і наукові дослідження І. А. Антонова проводила з Л. О. Рижовою (Аркадовою), А. І. Романчук, С. Б. Сорочаном, В. М. Зубарем та багатьма іншими вченими. Саме ці люди щонайперше мають продовжити археологічні дослідження та наукове вивчення цитаделі античного Херсонеса і середньовічного Херсона — справу, якій до останнього свого подиху віддала життя Інна Анатоліївна Антонова.

¹ Антонова И. А. 15 лет работ в цитадели Херсонеса // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект: Тез. докл. — Севастополь, 1997. — С. 7—9.

² Антонова И. А. Юго-восточный участок обороны Херсонеса. Проблемы датировки // Херсонес. Сборник. — 1996. — VII. — С. 101—131.

³ Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Schola principalium в Херсонесе // НЭ. — 1999. — Т. XVI. — С. 72—81.

⁴ Зубарь В. М., Антонова И. А. Новые данные о римском гарнизоне Херсонеса в первой половине III в. // ВДИ. — 2000. — № 1. — С. 66—70.

⁵ Антонова И. А. Административные здания херсонесской вексилляции и фемы Херсона // Херсонес. сборник. — 1997. — VIII. — С. 10—22.

⁶ Антонова И. А. Раскопки в цитадели Херсонеса // Археологические исследования в Крыму 1993. — Симферополь, 1994. — С. 25—33.

⁷ Зубарь В. М., Антонова И. А. Об интерпретации и датировке клейм с абрєвиатурой VEMI из Херсонеса // ВДИ. — 1991. — № 2. — С. 80—88.

⁸ Антонова И. А., Аркадов Л. А. Раскопки терм и античной протехизмы в Херсонесе // АО за 1970. — М., 1971. — С. 270—271.

⁹ Антонова И. А. Отчет о раскопках в юго-восточном районе Херсонеса на участке «Цитадель» в 1997 г. // НА НЗХТ. — 1997. — Дело № 3351/1. — С. 2—9.

¹⁰ Антонова И. А. Рост территории Херсонеса // АДСВ: Византия и сопредельный мир. — Свердловск, 1990. — С. 8—24.